

גאולה ותשובה, חזון ותכנית

המהפכה במושג התשובה בתפיסתו של הרב יהודה אלקלעי –

שיבה לתנ"ך ולהיסטוריה*

תשובה כללית ותשובה פרטית

הפותח יד בתשובה, אל ארץ טובה ורחבה, זוהי ביאה, זוהי שיבה, לתת לכם אחריות ותקווה, ארפא משובתם אוהבם נדבה, ולא יוסיפו לדאבה, השיבנו ה' אליך ונשובה.

כדרך למדנים, פותח הרב אלקלעי בקושיה על דברי הפתיחה של הרמב"ם להלכות תשובה: מפני מה מנה... את מצוות התשובה כלאחר יד: כשיעשה תשובה חייב להתוודות... היה לו לומר: מצוות עשה שישוב האדם אל ה' א-להיו...?

על זה הוא משיב שפסוקי התורה (בפרט בספר דברים, ואליהם ניתן להוסיף את פסוקי הנביאים ואת דברי חז"ל) ולשון הרמב"ם¹ מתארים תשובה מופלגת שתתרחש באחרית הימים "ולכן מנה רבנו את הווידי שהיא מגדרי התשובה למצוות עשה" (קבועה), ואת פסוקי התורה השאיר בתור הבטחה לעתיד.

בשלב השני הוא מוסיף להקשות מדוע "תלה הכתוב את התשובה באחרית הימים, [והרי] מצוות התשובה נוהגת בכל יום – ישוב היום שמא ימות למחר?" – וכאן הוא מגיע, בלשון תורנית רגילה ופשוטה, לעיקר חידושו הנועז והמפתיע (אפילו כיום):

ולכן נראה לי לתרץ כי שתי תשובות הן – **תשובה פרטית ותשובה כללית**.²

פתח כחודה של מחט, שם, עמ' 323

תשובה פרטית, רוצה לומר, **שישוב החוטא מחטאו** על פי גדרי התשובה אשר גבלו הראשונים, הלא הם כתובים בספר 'הרוקח', ובספר 'ראשית חכמה', ובספר 'חכמת הלבבות', ודומיהן. התשובה הזאת קדמה לעולם, כדאיתא ב[תלמוד בבלי מסכת] נדרים דף לט ע"ב: 'תניא, שבעה דברים נבראו קודם שנברא העולם, ואלו הן – התורה והתשובה, וגן עדן וגיהנום, וכסא הכבוד, בית המקדש ושמו של משיח'. ועוד כמה וכמה מאמרי תשובה לחז"ל, הלא בספרתם. ולזאת תקרא **תשובה פרטית** מפני שנצרכת בפרטים, **לכל איש ואיש התשובה כפי חטאו** – **לפי כובד עונו כן משקל תשובתו**.³

אבל **התשובה הכללית** רוצה לומר, שישבו כל ישראל על ה' א-להינו לארץ נחלת אבותינו, כי הדר בחוצה לארץ דומה כמי שאין לו א-לוה (בבלי, כתובות קי ע"ב; רמב"ם, הלכות מלכים, פרק ה הלכה יב), וישראל בחוצה לארץ עובדי עבודה זרה בטהרה הם (בבלי, עבודה זרה ח ע"א), שנאמר: "ועבדתם שם א-להים מעשה ידי אדם, עץ ואבן..."⁴, כמו שאמר רש"י: משאתם עובדים לעובדיהם [של אלילים], כאילו אתם עובדים להם.⁴

* לקוח בשינויים מתוך: ציון וציונות בקרב יהודי ספרד והמזרח, משגב ירושלים תשס"ב, עמ' 141-153.

¹ הלכות תשובה, פרק ז הלכה ה.

² כל ההדגשות בדברי הרב אלקלעי הן שלי (י. בן נון).

³ ובאירוניה חריפה הוא מסיים את הפסקה: "ולא כל האצבעות שוות"; ראו בבלי נידה סו ע"א, פסחים קיב ע"ב.

⁴ דברים ד' כח, ורש"י שם.

התשובה הכללית הזאת ציוו עליה כל הנביאים, כמו שכתב רבנו [הרמב"ם]⁵: 'כל הנביאים ציוו על התשובה, ואין ישראל נגאלין אלא בתשובה, וכבר הבטיחה תורה שעתידין ישראל לעשות תשובה בסוף גלותן, ומיד הן נגאלין' – רוצה לומר, **תשובה כללית, שישבו ישראל לארץ הקדושה**".

פתח כחודה של מחט, שם, עמ' 324

הרעיונות המיוחדשים המקופלים בדברים אלה הם:

- א. **הגלות היא חטא ולא רק עונש**. רעיון זה ידוע למדי מדברי חז"ל, אך המסקנות של הרב אלקלעי מרחיקות לכת, עם היותן פשוטות כל כך.
- ב. כיוון שהגלות היא חטא, צריך לתקן חטא זה ולחזור בתשובה, דהיינו **לחזור בתשובה לארץ ישראל**, ביוזמתנו, כמהלך של תשובה.
- ג. **הגלות היא חטא כללי, כמו שהיא עונש כללי; לפיכך התשובה – השיבה מן הגלות – צריכה להיות כללית**, ויש לארגן זאת כדי שהשיבה תצלח.
- ד. **התשובה של 'אחרית הימים' בתורה**,⁶ וזו שציוו עליה הנביאים – "שובו אלי ואשובה אליכם"⁷ – היא השיבה אל הארץ, היא בעצמה גם הגאולה. זהו הפירוש של 'גאולה תלויה בתשובה', כפי שיפורש להלן.

הרב אלקלעי היה, כאמור, נאמן מובהק ללשון העברית ואף חיבר ספר ללימוד הלשון העברית דור שלם לפני אליעזר בן יהודה, ולפיכך ביסס את פירושו על ניתוח לשון המקרא:

תדע לך, שהרי 'תשובה' – הוראתו הראשונה היא שישבו האדם אל המקום אשר יצא משם, כמו: 'ותשובתו הרמתה כי שם ביתו'⁸ – וחז"ל על דרך השאלה הניחו את השם הזה לשוב מחטאו... וכיוון שהוראתו זאת היא נצרכת למאד ונוהגת בכל מקום ובכל זמן, ודברו בה כל חכמי המוסר, והרגל נעשה טבע – כאילו לא היתה הוראה אחרת בתיבת התשובה, והוראתו הראשונה נשכחת כמת מלב – והתשובה הכללית היא לפי הוראתו הראשונה [של השם 'תשובה'] שישבו אל הארץ אשר יצאנו משם, כי היא בית חיינו.

פתח כחודה של מחט, שם, עמ' 326

התשובה הכללית מפורשת גם בנבואת ירמיהו. אחרי בכי רחל ותשובת ה' "ושבו בנים לגבולם", נאמר: "הציבי לך צינים, שמי לך תמרורים, שתי לבך למסלה דרך הלכת; שובי בתולת ישראל, שבי אל עריך אלה" (ירמיהו ל"א ב). ברור ומפורש כי הקריאה לשוב לארץ היא ביטוי של תשובה, מתוך זכירת הדרך וסימניה. כה הרבו להוציא פסוק זה מידי פשוטו – במתכוון או שלא במתכוון – ולדרשו על המצוות,⁹ עד שנשתכח פשוטו. ולא עוד אלא שהנביא גוער בבת ישראל המתביישת לשוב, או המתעצלת לשוב,¹⁰ עד שהוא נוזף בה: "עז-מתי תתחמקין הבת השׁוֹבֵבָה, כי ברא ה' חדשה בארץ – נקבה תסׁוֹבֵב גְבֹר" (שם, פס' כ"א). שלא כדרך העולם, שגבר מחזר אחרי אישה, תהיה אז מהפכה בעולם: ישראל הם שיחזרו אחרי הקב"ה, כלומר אחרי נחלתו בארץ ישראל.

⁵ הלכות תשובה פרק ז הלכה ה

⁶ דברים ד כח; דברים ל, פס' א-י.

⁷ מלאכי ג ז; הושע יד; ישעיהו מ ואילך; ירמיהו לא ועוד.

⁸ שמואל א, ז י"ז.

⁹ ראה ספרי לפרשת עקב, סוף מג; ובדרשה ביחס לתורה – בבלי עירובין נד ע"ב, ועוד.

¹⁰ ראו רש"י ורד"ק לירמיהו שם.

לעומת זה, על ההשקפה המקובלת שהגאולה תלויה בתשובה פרטית, הרב אלקלעי טוען כי היא בלתי סבירה לחלוטין, מפני שגם אם יעשו כל ישראל תשובה מעולה על פי כל גדרי התשובה, דבר שלא נעשה כבר "אלף שבע מאות ושמונים שנה מאז החורבן" – "גם אז לא נגיע למעלת אבותינו, דור יוצאי מצרים" (פתח כחודה של מחט, שם, עמ' 328), ולפיכך טען שאין אפילו לדון בכיוון הזה.

את סוגיית התלמוד ובה מחלוקת התנאים והאמוראים על גאולה ותשובה,¹¹ פירש הרב אלקלעי כמובן על השיבה לארץ. לאור פירושו מובנת מאוד דעתו של ר' אליעזר: "אם ישראל עושין תשובה, נגאלין", כלומר: אם ישראל חוזרים לארץ – ה' מחזיר אותם, ואם לאו – לא ייגאלו. הרי כל זמני הגאולה הם הזדמנות לעורר את השיבה לארץ, ואם אין התעוררות לכך בישראל, יחלוף הקץ והגאולה לא תבוא. לצערנו מובנת מאוד גם הדעה¹² ש"אם אין עושים תשובה [כלומר, לא עולים לארץ] הקב"ה מעמיד להם מלך שגזרותיו קשות כהמן [שמבקש להשמידם] וישראל עושין תשובה [כלומר, בורחים מפניו, ומבקשים לשוב לארץ ישראל, מלחץ הפרעות והשנאה], ומחזירן למוטב [לארץ ישראל]".¹³

אשר שמעתי אומרים: אילו היה העניין הזה אמת, היה נאמר מפי גדולי ישראל, ראשונים או אחרונים? – על תתמה על החפץ... אבל כך גזרה חכמתו יתברך, שלא יתבוננו בדברים עד אחרית הימים, היינו שנת ת"ר.¹⁴

פתח כחודה של מחט, שם, עמ' 351

על כך כתב הרב אלקלעי בחיבורו 'שלום ירושלים', בשנת ת"ר (600 לאלף השישי) עצמה: פירושו, אילו זכו ישראל היו נגאלים בשישים שנה הראשונים של האלף השישי, וכן בכל שישים ושישים – ואם לא יזכו, סוף הקץ הוא שית מאה שנים.

'שלום ירושלים', כתבי הרב אלקלעי, כרך א, עמ' 33¹⁵

כלומר, יש קץ אחרון על פי התלמוד ועל פי הזוהר, והוא שנת ת"ר. לעומת כל אלה שנתפסו לאכזבה ולמשבר אחרי שנת ת"ר,¹⁶ הרב אלקלעי דווקא התעודד, צפה בשינויים המתרחשים בעולם – מלחמות העצמאות בבלקן ובמרכז אירופה, ממלכות שנעשו ליברליות יותר במערב, ובפרט מעמדו הרם של השר משה מונטיפיורי, 'שר היהודים בעולם', דווקא אחרי הצלחתו לבטל את עלילת הדם בדמשק ועוד – וראה בשנת ת"ר את התחלת התהליך.¹⁷ לפיכך היה לו הסבר טוב גם ליעת הקצובה של סוף הגלות, כמו סוף האבלות, על פי סוגיית התלמוד, וגם לשאלה כיצד איש לא אמר זאת לפניו.

עתידין חכמי ישראל ליתן את הדין שאינם מודיעים לשרי ישראל, שגאולתנו תלויה בבקשתם, ואינן מעוררים את אחינו בני ישראל, לתשובה כללית. ותשובת הבקשה הזאת

¹¹ בבלי סנהדרין צז ע"ב עד צח ע"א; ירושלמי תענית, פרק א הלכה א.

¹² דעת ר' יהושע או ר' אליעזר שם, תלוי בגרסה – אלי (=אלא), או איל (=אמר ליה).

¹³ כולנו עדים איך התקיימה נבואה מחרידה זו על בשרנו, ולדאבוננו רבים משלומי אמוני ישראל היו נעולים כל כך בהבנתם את התנאי לגאולה בתשובה פרטית, עד שנשארו וכלו בגזרותיו של 'המן'.

¹⁴ על פי דברי ר' דוסא, בבלי, סנהדרין צט ע"א, ועל פי דברי הזוהר לפרשת וירא, תמך-תמה, תעז-תעה (במהדורת הסולם, ירושלים תשי"ד).

¹⁵ לפי פירושו של 'מקדש מלך' לקי שלום בוזאגלו על ספר הזוהר, אמסטרדם תק"ו, ח"א; קני"ג ע"ב.

¹⁶ ראו ספרו של ארנה מורגנשטרן, משיחיות וישוב ארץ ישראל במאה הי"ט, ירושלים תשמ"ה, פרקים ח-ט, עמ' 197-240.

¹⁷ לדעת הרב אלקלעי, אין מדובר על שנת ת"ר לבדה, אלא על כל המאה של ת"ר, עד שנת ת"ש חס ושלום. והלב זועק עד כמה דייק וקלע לחוט השערה, שבפרוס ת"ש החלה השואה... ראה שלום ירושלים, שם, עמ' 34.

היא לאדונינו הגדולים והאדירים, כי קרובי מלכות הם, ודבריהם נשמעים, ולהם המצוה הזאת לרחם על פליטתנו.

כתבי הרב אלקלעי, כרך א, עמ' 206, 212, 221¹⁸

כאן הוא עובר ללשון תחנונים, חדות להט ודאגה, אולי בגלל תחושת הזמן שאוזל והולך: הביטו וראו טובת ציפורנם של ראשונים, איך מסר נחמיה התרשטא נפשו לאהבת ארץ קברות אבותינו, כי כפשע בינו ובין המוות, כמו שאמר לו המלך [ארתחששתא]: 'מדוע פניך רעים ואתה אינך חולה, אין זה כי אם רע לב, וְאִיךָא הרבה מאד'¹⁹ – [ופירשו חז"ל] שחשדו שנתן סם המוות בכיסו, ומלכי הארץ ההם אינם מתונים בדיו, וחמת מלך מלאכי מוות. ולמה אדונינו האדירים לא יבקשו רחמים מאת מלכי החסד 'בעד עמנו ובעד ערי א-להינו'²⁰... ולא יאונה אליהם רעה, כי אוהבי הצדק והיושר הם [המלכים שבזמננו], וגאולתנו תלויה בבקשתם [את הרישיון לעלייה גדולה].

פתח כחודה של מחט, שם, עמ' 334

ואילו דברי אלה נאמרו מפי גדולי ישראל, היו נאמרים ביתר שאת ויתר עוז, כי אני יודע את מיעוט ערכי, ומחוסר ספרים אני [!], ונפשי יודעת מאוד את רוע מבקרי הספרים, כי זה דרכם כסל למו, לתת דופי בדברי אמת ולסלף דברי צדיקים [!] – קל וחומר על עניין סתום כזה אשר נשכח כמת מלב – ואני בתומי אלך, כי ישרים דרכי ה', צדיקים ילכו בם ופושעים יכשלו בם, קנאת ה' צבאות תעשה זאת - ותהי זאת נחמתי, כי האמת יורה את דרכו, ואם לא יעשה השכל יעשה הזמן.

פתח כחודה של מחט, שם, עמ' 351-352, וראה הערה 476

רק ברוח הקודש²¹ יכלו דברים כאלה להיאמר.

¹⁸ בדבריו בהקדמת חיבורו 'מנחת יהודה', שנכתבה לכבוד ר"מ מונטיפיורי, לאחר ביטולה של עלילת הדם בדמשק.

¹⁹ נחמיה ב' ב. תחילת ימי בית שני.

²⁰ שמואל ב', י י"ב. כדברי יואב בן צרויה.

²¹ ראו רמב"ם, מורה נבוכים, חלק שני, פרק מה, המדרגה השנייה.